PRVI PROFESIONALNI FOTO-ATELJE U CRNOJ GORI

Maja Đurić

This paper deals with the earliest permanent photography ateliers occurring on the coast in the second half of the nineteenth century. The first professional atelier in the territory of modern Montenegro was established by Nikolo Andrović at the beginning of the 1860s in Herceg Novi.

Fotografija, tehnički pronalazak devetnaestoga vijeka, kojoj je u početku bio cilj da nadomjesti slikarstvo i koja podsjeća na srednjovjekovnu magiju, pojavila se u Crnoj Gori relativno rano nakon otkrića. Vremenom je tehnički usavršavana, a u daljem i bližem okruženju Crne Gore otvarani su fotografski ateljei, čiju su redovnu klijentelu predstavljali i ljudi ovih krajeva.

Najraniji stalni fotografski ateljei, koji se s obzirom na svoju namjenu i djelokrug interesovanja mogu okarakterisati kao građanski, javljaju se na primorju, ponajviše u Kotoru, u kojem je bila stacionirana vlast za taj dio austrougarske Dalmacije, pa i u Herceg Novom.[1] Budući da do 1918. god. Crna Gora kao država nije obuhvatala svoju današnju teritoriju, mnoga mjesta, po svemu sudeći najvažnija za razvoj fotografije, u 19. vijeku i u

[1] Malić, G, *Počeci fotografije u Crnoj Gori,* Beograd, Refoto, jun 2001, br. 51, str. 73.

prve dvije decenije narednog vijeka, nisu bila pod jurisdikcijom tadašnje crnogorske kneževine već Austrougarske.

Prvi profesionalni atelje na području današnje Crne Gore otvoren je početkom šezdesetih godina 19. vijeka u Herceg Novom.

Jedan od pionira fotografije sa prostora Boke Kotorske, u drugoj polovini 19. vijeka ***Nikola (Nikolo) Andrović, (1824-1895),*** kako je to potanko istražio dr Vjekoslav Maštrović,[2] potiče iz starinske bokeljske pomorske i imućne familije koja se pominje u mletačkim dukalama unazad nekoliko vjekova, i imala je posjede u Herceg Novom, Baošiću, Kotoru, Budvi i Dubrovniku. Njegov đed, koji se takođe zvao Nikola, rodio se u Baošiću i bio je posjednik u Herceg Novome.[3]

U takvome okruženju mladi se Nikola, koji je imao tek sedam godina kada mu je umro otac, oduševio farmacijom i uopšte prirodnim naukama. Nakon osnovne škole, pohađao je gimnaziju u Dubrovniku (1838 - 1841), a potom je najvjerojatnije stažirao u apoteci, da bi mogao poći na studije farmacije u Padovu, đe je diplomirao 31. jula 1849. Bio je vrstan student, pa je već 8. februara 1848. imenovan asistentom na Katedri za prirodopis (Cattedra di storia naturale), a 8. aprila 1850. postaje i profesor.[4] Čini se, međutim, da profesuru uopšte nije stigao prihvatiti, jer se zbog očuhove bolesti morao vratiti u Herceg Novi i preuzeti

[2] Maštrović, Vjekoslav, *Tri zaslužna Androvića*, Radovi, 26, Zadar, Zavod JAZU, 1979, str. 25 – 43.

[3] Imao je dva sina, Luku i Petra. Potonji, kojega su zvali Dalmatincem, rodio se 1772. u Herceg Novom, a umro nenadano 1831. u Prevesi, zapovijedajući svojim peligom *La Sorte*. Sa suprugom Marijom, rođenom Carić, imao je kćeri Agnezu i Antoniju, te sina Nikolu, rođenog 5. januara 1824. u Herceg Novom. Udovica Marija preudala se 1833. za Marka Antu Đonovića, apotekara u Herceg Novom. Njegov brat Ante – Adam bio je takođe farmaceut.

[4] Maštrović, Vjekoslav, *nav. djelo*, str. 25 – 43.

upravu apotekom.[5] Marko Ante Đonović umro je 10. aprila 1855, ostavljajući Nikoli Androviću u nasljedstvo cijelo imanje, a time i apoteku.[6]

Andrović je bio preduzimljiv i marljiv čovjek. Pored farmaceutske službe, bavio se i drugim poslovima od opšteg interesa. Popravljao je satove i orgulje u mjesnoj crkvi, učestvovao u suzbijanju kolere, devet godina obavljao posao predstavnika austrijskog predstavništva Lojda u Herceg Novom, podučavao mladež sviranju orgulja u crkvi.[7]

Njegove su ambicije prerastale granice malenoga i skučenog bokeljskoga okruženja. Kada mu se godine 1859. pružila prilika da kupi staru zadarsku apoteku „Al Redentore" (K spasitelju) nije se kolebao. Odmah je (20. decembra) potpisao kupoprodajni ugovor, ali je na prijenos vlasništva i koncesije morao čekati gotovo 10 godina.[8]

Andrović se doselio u Zadar u drugoj polovini 1865. godine i

---

[5] Arhivski izvori potvrđuju da je već 1849. zatražio od Namjesništva u Zadru autorizaciju zvanja farmaceuta, a 1850. prijenos apoteke Đonović u Herceg Novom na svoje ime.

Spisi registrature, 1850, svež. 1155, kat. VI/6, br.(2017) 5237, te (10588) 13810 i 18077.

Spisi registrature, 1850, svež. 1155, kat. VI/6, br.(19466).

[6] Indeks spisa registrature, 1856., kat. III/1 D, br. 23334.

Indeks spisa registrature, 1856., kat. VI/2 C, br. (55) 21229 i 21231.

Iz indeksa arhivskih spisa vidljivo je da su mu državne vlasti u Zadru iduće godine izdale pasoš i privremeno odobrile rad apoteke, ali se o detaljima ne može ništa znati, jer spisi nisu sačuvani.

[7] Castelnuovo di Cattaro, Osservatore Dalmato, 50, Zadar, 27. III. 1860, *Narodni list*, 35, Zadar, 28. VI. 1862.

[8] Broj apoteka bio je u svakom gradu strogo ograničen, i novi je apotekar morao čekati slobodno mjesto, bez obzira što je eventualno imao državnu koncesiju za obavljanje farmaceutskog posla. Zadar je u to doba smio imati samo tri apoteke.

počeo raditi u Gimnaziji. Prilikom odlaska iz Herceg Novog, 26. juna je dobio pismo zahvalnosti kotorskoga biskupa Marka Kalogere.[9] Na putu se kraće zadržao u Dubrovniku. Prvi dokumenti o njegovom boravku u Zadru potiču iz 1866.[10] Godine 1868. godine umire Franjo Maroti, vlasnik apoteke,[11] te Andrović daje otkaz u Gimnaziji i dobija odobrenje za prijenos apoteke Maroti na svoje ime.[12]

Staru apoteku u Herceg Novom Andrović je zadržao u svojem vlasništvu sve do preuzimanja apoteke u Zadru. Vođenje poslova prvo je 1865. povjerio Konfalonijeriju,[13] a potom 1866. god. Marku Daboviću.[14] Androvićevo ime susreće se u državnim dokumentima iz 1866. zbog povećanja najamnine za neko skladište u Herceg Novom,[15] i 1867. na računima za dostavu lijekova takođe u Herceg Novom.[16]

U svakom slučaju, Nikola Andrović doselio je u Zadar u drugoj polovini 1865, a vlasnikom apoteke „K spasitelju" postao je krajem 1868.

Mnogo je teže utvrditi kada je otvorio fotografski atelje.[17] Činjenica je da se Andrović bavio fotografijom još u Herceg Novom.

[9] Maštrović, V, *nav. djelo*, str. 94.

[10] Indeks spisa registrature, 1867, kat. VII C, br. (570) 18308. i govore o naknadi troškova za preseljenje iz Dubrovnika, oslobađanju polaganja stručnoga ispita, te povećanju plate u gimnaziji. Iduće godine takođe je zabilježeno i odobrenje Franji Marotiju da prenese apoteku na Nikolu Androvića 1868.

[11]Ringraziamenti, Il Dalmata, 24, Zadar, 21.III.1868., (4).

[12] Indeks spisa registrature, 1868, kat. VI/2 C, br. 8804.

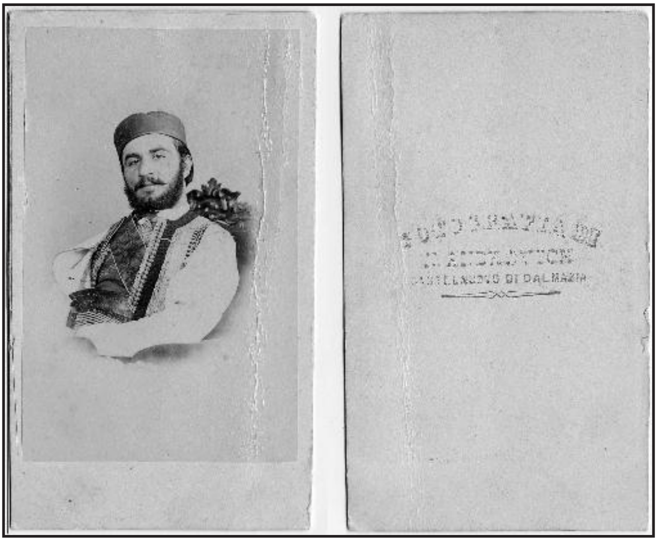
[13] Indeks spisa registrature, 1865, kat. VI/2 C, br.14578.

[14] Indeks spisa registrature, 1866, kat. VI/2 C,br. 441 i 486.

[15] Indeks spisa restgirature, 1866, kat. X C, br. (105) 5088, 13576, 14864 i 15288.

[16] Indeks spisa registrature, 1867, kat. VI/2 C, br. (399) 3312.

[17] Kako se vidi na logotipu, držao je na trećem spratu kuće broj 235 na Campo S. Simeone (Don Ive Prodana, 9).

N. Andović, nepoznata osoba, druga polovina 19. vijeka,
Arhiv Jugoslavije, Beograd

Godine 1862. objavio je u *Narodnom listu* da se u njegovoj apoteci mogu dobiti fotografije Luke Vukalovića i drugih učesnika boja kod Sutorine.[18] Boj se dogodio 1. marta, a oglas je u Zadru objavljen već 19. marta, za ono doba iznenađujuće ekspeditivnom fotografskom reakcijom. U drugom slučaju, na poleđini fotografije Aleksandra Vukašinovića, u porodičnom arhivu prof. Ive Petricioija, rukom je zapisano: „Fotografao se u H.N. prije 1863“, ali nije označeno ime fotografa. Sigurno ih u to doba nije u tako malenom mjestu moglo biti na izbor. U zadarskoj je Naučnoj biblioteci pohranjena jedna Androvićeva fotografija s logotipom iz Herceg Novog. Jednostavan, gotovo primitivan izgled logotipa, svjedoči da potiče najkasnije s početka šezdesetih godina, tako da se da zaključiti da je, najvjerovatnije, i ovaj logotip nastao u Androvićevom ateljeu.

18 Avviso, *Narodni list*, 6, Zadar, 19. III. 1862. (Ponovljeno u br. 7, 22. III. i br. 8, 26. III).

U toj se kolekciji takođe nalazi i fotografija iz ateljea Marka Dabovića u Herceg Novom. Sudeći prema logotipu, nastala je u drugoj polovini šezdesetih godina. Dabović je mogao naučiti fotografski postupak od Nikole Androvića, koji je fotografiju najvjerovatnije upoznao na Padovanskom sveučilištu. No, i Dabović je 1862. diplomirao farmaciju u Padovi.[19] Kako je Androvć već u martu 1862. oglašavao komercijalnu fotografiju, to znači da njenu obrtničku praksu u Herceg Novom nije inicirao Marko Dabović. U tako malenom mjestu, sa skučenom potražnjom i neposrednom blizinom Dubrovnika, Dabović je mogao samo preuzeti Androvićev fotografski posao nakon njegova odlaska u Zadar.

Fotografije iz Androvićeva zadarskoga ateljea ne razlikuju se od ondašnjeg opšteg standarda. Ono zbog čega je Andrović postao poznat još u svoje vrijeme nisu psihološke portretne studije, već reklamno-politička fotografija.[20]

Andrović je bio čovjek tehničke kulture i poslovnog, a ne stvaralačkog duha. Držao se prema fotografiji isto kao i prema apoteci ili zadarskoj fabrici stakla, u kojoj je bio član uže uprave.[21] Ni na pitanje kada je Androvićev atelje prestao raditi, danas se ne zna pouzdan odgovor. U lokalnim je novinama 16. septembra 1874. objavljen oglas: „Dana 14. ovog mjeseca ponovno je otvoren fotografski studio N. Androvića pod nazivom Andrović - Goldstein, prelazeći pod upravu potonjega“.[22] O tome kada je bio zatvoren može se samo nagađati. Vjerovatno se to desilo krajem 1873. god., kada se u Zadar doselio dubrovački fotograf Tomaso Burato.

---

[19] Indeks spisa registrature, 1866, kat.VII/II C, br. (418) 521.

[20] Prva velika javna afirmacija njegova ateljea bilo je snimanje kandidata Narodnjačke stranke koji su odnijeli pobjedu na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine. Snimljeno je svih 26 narodnjačkih zastupnika, slike su složene na ukrašenu lepenku veličine 65 × 50 cm i umnožene u većem broju primjeraka.

[21] Maschek, Luigi, *Manuale del regno di Dalmazia za 1871*, Zadar, 1871.

[22] Fotografia, *Narodni list*, 74, Zadar, 16. IX. 1874. (Ponovljeno u br. 75, 19. IX. 1874.).

Josip Marko Goldstein, direktor novootvorenoga ateljea, došao je u Zadar iz Trsta. Duško Kečkemet navodi da je rođen je u Sadagori (Poljska) 1843. ili 1848. god.[23]

Leopold Goldstein počeo je raditi u Trstu 1864. godine,[24] ali je Marko Josip tada imao već 21 godinu, ako je doista rođen 1843. ili 1848. god. Napuštajući Trst, Josip Goldstein se prvo zadržao neko vrijeme u Kopru, a čini se i u Puli. U Zadar je stigao kao ozbiljan obrtnik.

Poslovna je saradnja Androvića i Goldsteina već iduće godine urodila istorijskim rezultatom. Snimajući u aprilu 1875. posjetu cara Franje Josipa Dalmaciji, i njegovo putovanje Pokrajinom, postali su poznati kao autori prve fotoreportaže[25] u istoriji hrvatske fotografije.

Serija fotografija, koju je Nikola Androvič snimio zajedno sa ortakom Josipom Goldsteinom o posjeti Franje Josipa Dalmaciji, nije samo ostvarenje jednog vrijednog dokumentarnog albuma sa *Putovanja cara Franje Josipa I po Dalmaciji 1875* (u kojem se prvi put na fotografiji sreću vedute i panorame Kotora, Risna i Perasta), već se tumači i kao najraniji pokušaj foto-reportaže zabilježen u Crnoj Gori, a to isto smatraju i Hrvati.[26] Partneri su izdali album pod nazivom *Album svjetlopisni s opisovanjem putovanja nj. vel. cesara kralja Frane Josipa I. kroz Dalmaciju 1875*. Po jedan luksuzno opremljen primjerak poslali su caru i njegovom sinu, prestolonasljedniku Rudolfu. Za taj poduhvatat carski ih je dvor nagradio sa dvadeset zlatnih dukata.

Album svjetlopisni s' opisovanjem putovanja nj. vel. cesara kralja Frane Josipa I. kroz Dalmaciju godine 1875. visok je 38, a širok 28 cm. Sadrži 24 albuminske fotografije velike približno

[23] Dr Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split, Jevrejska općina, 1971. god, str. 132, 156 i 157.

[24] *La Fotografia a Trieste nell'800*, (Katalog), Trieste, Circolo Fotografico Triestino, 1968. god, str. 20.

[25] Grčević, Nada, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981. god.

[26] *Isto,* str. 347.

27×19,5 cm, s tim što su na posljednjoj fotografiji kopirana četiri negativa formata 14×10 cm. Prateći tekst štampan je u tri jezičke verzije: hrvatskoj, italijanskoj i njemačkoj. Izdavačem je označen „Svjetlopis Androvič Goldstein“ iz Zadra. Upustiti se ondašnjom fotografskom tehnikom i tehnologijom u snimanje događaja s velikim brojem ljudi i metežom na otvorenu prostoru, bila je prava pustolovina.

Prvu poteškoću stvarala je glomazna kamera, u ovom slučaju formata 24 × 30 cm, koju je, zbog njenoga velikoga mijeha, mogao zaljuljati svaki povjetarac, čime bi i snimak gubio na oštrini do neupotrebljivosti. Druga, ništa manja nevolja bilo je pripremanje mokre ploče za snimanje na licu mjesta, i njezino razvijanje neposredno nakon snimanja (onako kako je to Josip Brčić potanko opisao pet godina ranije). Istina, umjesto mokre ploče mogao se koristiti papirni negativ koji nije trebalo pripremati neposredno prije snimanja, ali je ta tehnologija zahtijevala neuporedivo dužu ekspoziciju, što znači da se nije mogla koristiti za snimanje grupe. Osim tih glavnih opasnosti, snimatelju je prijetila tonalna distorzija (emulzija nije bila osjetljiva na zelenu, žutu i crvenu boju) i/ili halacija (refleksi svjetla u aparatu, zbog toga što nije bilo zaštitnoga sloja na poleđini staklene ploče). U takvim uslovima teško se moglo govoriti o snimanju fotoreportaže u modernome smislu riječi.

Snimatelji su pratili cara na cijelome putu u Šibeniku, Splitu, Sinju, Omišu, Hvaru, Visu, Dubrovniku, Kotoru, Risnu, Perastu i Dragalju.

Načelo sugestije često je korišteno u Albumu: brodovi pod galama u šibenskoj luci, slavoluk s mnoštvom na Solinskoj cesti u Splitu, ulazak kočija u Dubrovnik, slavoluk u Hvaru, itd. Formula se naročito često ponavlja u Boki Kotorskoj, kojoj je posvećeno dosta prostora ne samo zbog njene vizualne atraktivnosti, već vjerovatno i zbog Androvićeva sentimentalnog odnosa prema njoj. Upravo taj dio Albuma najčešće priziva u sjećanje djela putopisnih crtača Jakoba Alta i Johana Hegelmilera (Johann Högelmüller), i nameće međusobne uporedbe. S jedne strane, Androvič i Goldstein potvrđuju da fotografija stiče legitimitet

tradicionalnih grafičkih vještina, a s druge strane, grafičke tehnike umnožavanja povlače se pred fotografijom koja postaje sve pouzdanija, jednostavnija i jeftinija. Uz to, građanin više cijeni fotografsku izvornost od litografske maštovitosti.

„Album svjetlopisni“ ne pati od početničkih slabosti takve vrste izdavaštva. To je djelo vrlo čvrstog i dosljedno sprovedenog koncepta. Uz vješt način snimanja svečanih dočeka cara u pojedinim mjestima, ukazivanja na bogatu arhitektonsku baštinu i na prirodne ljepote, autori su spretno iskoristili priliku da skrenu pažnju na njena moderna pregnuća. Album je zapravo pun fotografskih, dokumentarnih i likovnih pojedinosti, ali praktično nepoznat kulturnoj javnosti. Uz to, fotografije iz albuma su pouzdane informacije iz prošlosti, iako je sve na njima, od teatralne režije do ritualnih načina snimanja, sračunato na to da se stvori što dublji utisak o beskrajnom povjerenju podanika u stabilnost Carevine.

Nije poznato kada se „Album svjetlopisni“ pojavio na tržištu, ali se zna da su autori u aprilu 1876. darovali po jedan reprezentativan primjerak caru Franji Josipu i careviću Rudolfu. Bilo bi suvišno upuštati se u nagađanje zašto su toliko kasnili s izradom albuma. Simptomatično je, međutim, da su ga napravili neposredno nakon što je bečki dvor 4. marta 1876. Tomasu Buratu dodijelio titulu carskoga i kraljevskoga dvorskoga fotografa.[27]

Iz carskoga je kabineta 6. avgusta 1876. upućeno pismo zadarskome Namjesništvu, o načinu plaćanja ove usluge.[28] Konačno,

[27] Prezidijalni spisi, 1876, svež. 566, kat. I/4, 3, br. 448 i 2067.

[28] Prezidijalni spisi, 1876, svež. 567, kat. I/1,1, br. 1417, 1619, 1881 i 2007. …u kojima piše: „Prema previšnjem nalogu njegova carskoga, kraljevskoga i apostolskoga veličanstva imam čast prenijeti molbu upućenu caru i prijestolonasljedniku u kojoj zadarski fotografi Androvć i Goldstein mole da se primi njihov album na spomen puta njegove visosti u Dalmaciju, s molbom da nam javite svoje mišljenje o tome koliko bi trebalo taj album platiti“. U namjesničkomu odgovoru stoji: „Nikola Androvć u Zadru i njegov ortak Goldstein izradili su album s 24 slike i tekstom na talijanskome i hrvatskome jeziku kao uspomenu na put njegove visosti cara u Dalmaciju 1875. Te slike prikazuju pojedine krajeve, prikazuju dolazak carev u Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik i Kotor, prikazuju

7. oktobra iz Beča javljaju i to da je prestolonasljednik u znak zahvalnosti odobrio iznos od dvadeset zlatnih dukata. Čini se da je ta ugledna i ne malena nagrada bila razlogom prekida poslovne saradnje Androvića i Goldsteina u drugoj polovini 1876. godine.[29] Goldstein se, dakle, od 1876. godine više ne pominje.[30]

Čini se da je i Androvićevo zanimanje za fotografski posao naglo splasnulo. Možda je već 1877, ili najkasnije 1878. potpuno napustio fotografiju. Nikola Andrović umro je 4. marta 1895. godine. Cjelokupna porodična imovina, stečena radom triju generacija, uništena je u bombardovanju Zadra u Drugom svjetskom ratu.

---

svečanosti koje su održane u njegovu čast u Zadru i Šibeniku i sl. Nakana je pohvalna, pa sve ako nije uvijek jasna, ipak se vidi lojalna svrha te publikacije i dobro je da su napravljene slike na spomen o carevu putu. Smatram kako bi im trebalo platiti 100 forinti ili 20 zlatnih dukata“. Posebnim, povjerljivim postupkom zatraženo je mišljenje kotarskoga poglavara Zadra, koji je 20. septembra 1876. god. izvijestio: „Nikola Andrović uživa vrlo dobar glas i njegovo je ponašanje u svakome pogledu hvale vrijedno. Vlasnik je ljekarne, koju sâm vodi, natprosječne kulture, inteligentan hemičar i tehničar, te vrlo dobrog imovinskoga stanja. Gospodin Goldstein je fotograf koji vodi Androvićevu fotografsku radionicu. Prilično inteligentan i dobrog ponašanja, ali nema vlastite imovine“.

[29] U zadarskome godišnjaku *Il Rammentatore Dalmato* za 1877. godinu (s podacima iz 1876.) objavljena je reklama fotografskoga studija pod nazivom *Stabilimento Fotografico di N. Andrović*. Goldstein se, dakle, više ne pominje.

30 Događaj što je prethodio raskidu saradnje previše je velik da se ne bi u njemu krio začetak nesporazuma. Pratiti cara gotovo mjesec dana na putu od Zadra do Kotora, uskladiti prevoz snimatelja i opremu, osigurati smještaj, snimanje, laboratorijsku obradu, te, konačno, izradu određenog broja albuma s fotografijama neuobičajeno velikog formata, sve je to zahtijevalo dosta krupna ulaganja na duže vrijeme. Vjerovatno novac nije mogao imati Goldstein (koji „nema vlastite imovine“), već Andrović (koji je bio „vrlo dobrog imovinskoga stanja“). Podjednako bi moglo biti razlog prepirkom i pitanje autorstva, s obzirom na individualni angažman oko snimanja i izrade fotografija. U Albumu se može vrlo lako uočiti razlika među fotografijama, naročito u tonalitetu. Mnogo ljepši izgled i briljantnu boju kestena imaju pejzaži i vedute, dok su snimci događaja ciglastožućkasti i slabog kontrasta, pa se čini da nisu rađeni istim postupkom.